

ДОПОМОГА АДВОКАТА VS. ФАХІВЦЯ В ГАЛУЗІ ПРАВА: СТАНДАРТИ ПРЕДСТАВНИЦТВА ПРАВ І ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ОСІБ У СВІТЛІ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ

ASSISTANCE OF ADVOCATE VS. SPECIALIST IN LAW: STANDARDS OF REPRESENTATION OF THE RIGHTS AND LEGITIMATE INTERESTS OF PERSONS IN THE LIGHT OF CONSTITUTIONALISM AND EUROPEAN VALUES

Красілич А.Б., студентка II курсу
юридичного факультету

Львівський національний університет імені Івана Франка

Стаття присвячена аналізу термінологічного і фактичного протиставлення правової допомоги і професійної правничої допомоги в рамках сучасного національного законодавства України, доцільності змін Конституції України та низки інших законів України в цьому аспекті. Аналіз даної проблематики зумовлений, зокрема, розбіжностями в позначенні даних понять у законодавстві.

Було досліджено питання невідповідності юридичних термінів в окремих нормативно-правових актах, що створює певні колізії у тлумаченні та застосуванні норм права. Право особи на захист її прав та законних інтересів у суді як аспект права на справедливий суд розглянуто крізь призму рішень Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України.

Стаття також розкриває питання так званої «адвокатської монополії» у світлі конституційних цінностей, зокрема через положення статті 6 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Наведено низку позицій щодо доцільності та відповідності концепції належної правової процедури запровадження такого обмеження представництва особи в суді. Це логічно пояснюється тим фактом, що особа без юридичних знань не завжди здатна належним чином самостійно представити свої права та законні інтереси в суді. Тому з метою забезпечення процесуальних прав особи та з наміром вберегти її від отримання неякісних юридичних послуг законодавець змінює припис Конституції та актів нижчої юридичної сили.

Проведений аналіз дозволяє говорити про вплив практики вітчизняного органу конституційної юрисдикції та Європейського суду з прав людини на правову доктрину в питанні права на справедливий суд, що має наслідком розвиток національного законодавства шляхом внесення змін для покращення представництва в судах. Поступовий розвиток офіційної доктрини засвідчив важливу роль у забезпеченні реалізації, охорони та захисту прав людини в Україні саме права особи на правову допомогу.

Ключові слова: належна правова процедура, право на справедливий суд, допомога фахівця в галузі права, професійна правничка допомога, юридична допомога, безоплатна правова допомога.

The article is dedicated to analysis of terminological and factual opposition of legal assistance and professional legal assistance within the framework of modern legislation of Ukraine, expediency of changes of the Constitution of Ukraine and the number of other laws of Ukraine in this aspect. The analysis of the issue is conditioned, in particular, by divergence in referring to these concepts in legislation.

The issue of the contradiction of legal terms in the particular legal acts that creates certain collisions in interpretation and application of the rules of law was researched. The right of a person of protection of rights and legitimate interests in court as an aspect of the right to a fair trial is considered through the prism of decisions of the European Court of Human Rights and of the Constitutional Court of Ukraine.

The article elaborates the issue of an "advocates' monopoly" in the light of constitutional values, in particular, through the provisions of the Article 6 of the Convention for the protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. There is given the number of positions concerning the expediency and congruence of the establishment of such a restriction of representation of a person in court to the concept of due process of law. They are logically explained by the fact that a person without proper legal knowledge is not always able to represent their rights and legal interests in court in a proper way. That is why in order to ensure the procedural rights of a person to prevent them from receiving poor quality legal services the legislator changes the Constitution and acts of lower legal force.

The research lets us talk about the influence of practice of national body of constitutional jurisdiction and of the European Court of Human Rights on the legal doctrine in issue of right to fair trial. It results in the development of national legislation by making changes in order to improve the representation in courts. The gradual development of the official doctrine has shown an important role in ensuring the realization, preservation and protection of human rights in Ukraine of the right of a person to legal assistance.

Key words: due process of law, right to fair trial, assistance of specialist in law, professional legal assistance, legal assistance, free legal assistance.

Французька декларація прав людини і громадянина 1789 р. закріпила фундаментальне положення, згідно з яким забезпечення прав людини становить собою провідну функцію демократичної держави. Але й зі впливом більше двох століть пошук ефективних способів гарантування прав людини залишається незавершеним.

Серед механізмів такого гарантування чільне місце посідає право особи на захист її прав шляхом звернення до суду. Така форма гарантування реалізується через належну правову процедуру судового розгляду. Не випадково низка міжнародних нормативно-правових договорів на особливе місце в системі прав і свобод ставить право на справедливий суд і доступу до нього. На думку М. Савчина, у строгому розумінні до елементів доступу до суду варто віднести, зокрема, безоплатну правову допомогу особам, які через деякі життєві обставини її потребують [1, с. 440].

Видається, що розвиток сучасного процесуального права, окрім посилення гарантування прав через більш детальну і чітку регламентацію їх реалізації, має інший

аспект. А саме: особа без належних юридичних знань не завжди здатна самостійно представити свої права та законні інтереси в суді. Отже, зростає потреба в послугах представництва в судових органах.

Актуальність цієї проблематики в умовах сучасного конституціоналізму виходить за межі суто «безоплатної правової допомоги». В умовах сьогодення постає низка доктринальних питань, що стосуються розмежування термінів, які вживаються на позначення такого явища, як представництво інтересів інших осіб у суді.

Останні зміни конституційно-правової регламентації в частині представництва в суді, захисту від кримінального обвинувачення, а також фундаментальні зміни в частині розуміння «юридичної допомоги» яскраво це засвідчили. Тому не викликає сумніву особлива затребуваність вивчення цієї проблематики у світлі європейських стандартів та доктрини конституціоналізму.

Привертає увагу той факт, що ідея зміни концептуальних підходів до правової допомоги була відображена ще у Проекті оновлення р. II Конституції України (2015 р.).

Закріплюючи право на ефективний захист судом порушених прав, свобод та інтересів, Робоча група з прав, свобод і обов'язків людини і громадянина Конституційної комісії України запропонувала формалізувати в Основному законі право особи користуватись юридичною допомогою захисника, вибраного на власний розсуд, або – за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя [2, с. 175]. У такий спосіб у нормах Конституції намагались продублювати відповідні положення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція) у частині стандартів судового захисту. Однак такий проєкт сьогодні так і залишився нереалізованим.

Тому в межах проблематики права на представництво і захист прав та законних інтересів особи доцільно звернутися до положень Конвенції, а саме до ст. 6, яка гарантує право на справедливий суд. У ній, серед іншого, йдеться про право захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд [3]. Використання практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) і Конвенції щодо національної конституційної матерії є проявом реалізації «принципу дружнього ставлення до міжнародного права», який уже неодноразово втілено в рішеннях Конституційного Суду України (далі – КСУ).

Під час переходу до суті проблеми постає декілька важливих питань, на які пропонуємо звернути увагу. Як уже було задекларовано, останні зміни до Конституції в частині правосуддя суттєво змінили правове регулювання відносин, що виникають у сфері надання послуг із представництва інтересів осіб у судах. Така словесна конструкція на позначення цієї групи послуг зумовлена термінологічним протиставленням адвокатів і фахівців у галузі права. Однак таке розмежування може стосуватися лише нашої правової системи (такими міркуванням і зумовлена назва обраної теми), що спричинено зміною понятійного апарату і, як наслідок, змістовного розуміння цієї проблематики в оновленій редакції Основного закону. Водночас, розглядаючи європейську практику, ми намагатимемось послуговуватися універсальною термінологією, зокрема поняттям «юридична допомога».

Серед змін, унесених Законом від 2 червня 2016 р. до Конституції, було закріплено можливість представництва інших осіб у судах через надання правової допомоги. Остання у практиці Конституційного Суду розглядалась як гарантія забезпечення реалізації прав і свобод людини, зміст якої розкривався через можливість фізичної особи одержати юридичні (правові) послуги [4]. У справі за конституційним зверненням Г. Солдатова положення про право на вільний вибір захисника визначалось як конституційне право особи, метою якого є отримання правової допомоги шляхом обрання захисником своїх прав особи, яка є фахівцем у галузі права і за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи.

Поступовий розвиток офіційної доктрини засвідчив важливу роль у забезпеченні реалізації, охорони та захисту прав людини в Україні саме права особи на правову допомогу. Його фундаментальність підтверджена визнанням на рівні офіційної конституційної доктрини ст. 59 Основного закону, у якій це право формалізоване, нормою прямої дії. Тому навіть за умови, якщо це право не передбачене відповідними законами чи іншими правовими актами, особа не може бути обмежена в його реалізації [5]. Такий підхід Конституційного Суду є абсолютно виправданим. З погляду конституціоналізму це обґрунтовується так званою презумпцією безпрогальності Основного закону, виразити яку можна через відсутність обов'язкової потреби законодавчого регулювання конституційних прав для їх реалізації.

Динаміка тлумачення конституційної матерії дозволяє говорити, що попередня редакція Конституції містила загальне право на вільний вибір особою адвоката як свого представника в суді, що не виключало можливості отримання такої допомоги від іншої особи, якщо законами щодо цього не встановлено обмежень. Проте певна непослідовність практики Конституційного Суду в питанні тлумачення права «на правову допомогу» усе ж простежується. Так, у справі про відшкодування витрат на юридичні послуги в господарському судочинстві Суд дійшов висновку, що до складу судових витрат на юридичні послуги, які підлягають відшкодуванню юридичній особі в господарському судочинстві, належать суми, сплачені такою особою, якщо інше не передбачено законом, лише за послуги адвоката [6]. Обраний підхід видається не зовсім правильним, оскільки такі відносини доцільно було б охопити виключним предметом конституційного регулювання і в цій справі інтерпретувати право, передбачене ст. 59, у світлі доктрини прав людини та включити до судових витрат і вартість послуг, наданих фахівцями в галузі права.

Однак після реформи 2016 р. конституційно-правове регулювання цих відносин істотно змінилося. Отже, змінилась і надалі змінюватиметься практика конституційного судочинства. Конституційні зміни щодо правосуддя закріпили положення про «право на професійну правничу допомогу». У системному аналізі з новою ст. 131–2 Конституції України стає очевидним, що представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення, отже, і сама професійна правнича допомога, можуть надаватися виключно адвокатом. Зміст «професійної правничої допомоги» на сьогодні залишається ще не розкритим через офіційне тлумачення Конституції. Однак аналіз пояснювальної записки до Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 р. дозволяє визначити її як можливість особи отримати високоякісні правничі послуги, які може забезпечити лише професійний адвокат, який пройшов спеціальну підготовку, а не будь-яка інша особа [7]. На перший погляд, запропонований понятійний підхід мав би бути однозначно сприйнятливий у публічному просторі і схвально оцінений серед теоретиків та практиків конституційного права. Однак дискусії навколо впровадження т. зв. «монополії адвокатів на представництво» розпочались ще задовго до окреслених змін.

Так, у період, коли на розгляді Конституційного Суду перебувала вже згадана справа про відшкодування витрат на юридичні послуги в господарському судочинстві, П. Рабінович, В. Гончаров і Д. Гудима зауважили бажання представників адвокатури уникнути чесної конкуренції і прагнення монополізувати адвокатською спільнотою право на правову допомогу в суді. На їхню думку, обмеження правової допомоги послугами, які надають лише адвокати, сприятиме передусім інтересам самих адвокатів, а не інтересам тих суб'єктів, які потребують правової допомоги [8]. Такі тези ще у 2013 р. спричинили гострі баталії навколо проблематики доступу до юридичної допомоги.

Однак у рішенні від 14 травня 2019 р. у справі “Moldavska v. Ukraine” Європейський суд з прав людини виклав позицію, дещо відмінну від зазначеної вище [9]. У даній справі йшлося про вимогу про те, щоб сторона була представлена кваліфікованим адвокатом перед судом касаційної інстанції, як таку, що суперечить ст. 6 Конвенції. Суд визнав скаргу явно необґрунтованою та відхилив її, мотивуючи це тим, що саме лише обмеження вільного вибору захисника, що полягає у представництві саме адвокатом, не суперечить змісту даної статті, навіть більше, забезпечення ефективного захисту особи може потребувати запровадження відповідних юридичних кваліфікаційних вимог.

Зауважимо, що у Висновку про відповідність нової редакції ст. 59 Конституції вимогам ст. 157 КСУ виходив із того, що кожна особа залишається вільною у виборі захисника своїх прав серед адвокатів. Водночас лише адвокат має необхідний професійний рівень і можливість забезпечити реалізацію права особи на захист від кримінального обвинувачення та представництво її інтересів у суді [10]. Однак, як уже можна було запідозрити, новела не була сприйнята одностайно. Так, С. Сас уважає, що практичний аспект реалізації права на правову допомогу в новій редакції полягає в недоступності послуг адвоката для широких верств населення. Запровадження монополії на представництво інтересів особи в суді виключно адвокатами, на думку судді, спрямоване на обмеження конституційного права особи на вільний вибір захисника своїх прав [11]. Дослідивши окреслену проблематику, А. Скрипник визнав таким, що не відповідає реаліям національної державно-правової дійсності, закріплення адвокатської монополії, та ще й на рівні Основного закону держави [12, с. 37].

Така критика не є безпідставною. Мова в цій ситуації дійсно йде про звуження обсягу права особи на юридичну допомогу, а в сучасних українських реаліях «професійну правничу допомогу», оскільки коло осіб, які можуть її надавати, значно звузилося. Наголосимо, що в конституційному судочинстві обсяг права прийнято розглядати через кількісні показники відповідних можливостей, які характеризують його множинність, величину, інтенсивність і ступінь прояву та виражені в певних одиницях виміру [13].

Своєю чергою, практика Євросуду йде шляхом визнання відсутності порушення Конвенції у випадках самого обмеження права на вільний вибір захисника. Така позиція пов'язана з тим, що для забезпечення ефективного захисту особи може вимагатись певна юридична кваліфікація. Тому видається, що не можна говорити про недотримання європейських стандартів суто на підставі встановлення можливості представництва в судах лише особами, які отримали свідоцтво про право на зайняття адвокатською діяльністю.

Варто розуміти, що не будь-яке обмеження права людини вважається неконституційним і таким, що суперечить, серед іншого, ст. 157 Конституції України. Практика КСУ останніх років активно йде шляхом розвитку доктрини сутнісного змісту права, обмеження якого однозначно визнається порушенням конституційно-правового статусу особи. Звернімо увагу на стандарти у сфері права на захист, розроблені Євросудом. Так, у справі “Zagorodniy v. Ukraine” ЄСПЛ визнав, що право кожної особи, обвинувачуваної у вчиненні кримінального правопорушення, на ефективний захист адвокатом не є абсолютним [14]. Водночас воно становить одну з головних підвалин справедливого судового розгляду. Тому не можна не погодитись із висновком Д. Гудими про те, що Суд залишає державі широкі межі розсуду в цій сфері, зводячи свій вплив здебільшого до оцінки того, наскільки надані державою гарантії вказаного права відповідають вимогам справедливого судового розгляду [15, с. 40].

Варто розглянути оновлену редакцію Конституції в досліджуваній частині крізь призму усталеного у практиці ЄСПЛ трискладового тесту. Надаючи висновок про відповідність встановлення права на надання професійної правничої допомоги лише адвокатом ст. 157 Конституції, Конституційний Суд не застосував цей підхід. Тому спробуємо зробити це самостійно. З огляду на контрверсійність порушеного питання, здійснення такої «перевірки» видається не легкою частиною цієї роботи. Питання легітимної мети вже розглядалося вище і, як можемо бачити, консенсус серед науковців віднайти складно. Проте в будь-якому разі обмеження представництва в суді видається правомірним, якщо воно здійснюється в інтересах

правосуддя, тобто має легітимну мету. Однак пропорційність засобів, які використані в національній правовій системі, їхня збалансованість із визначеною метою залишаються дискусійними.

У контексті сутнісного змісту права на професійну правничу допомогу та «трискладового тесту» розгляд моделей реформування інституту адвокатури, які нині активно обговорюються в публічному просторі, видається затребуваним. Адже належна правова процедура отримання свідоцтва про право на зайняття адвокатською діяльністю й організація такої діяльності не можуть розглядатись ізольовано від професійної правничої допомоги, що нині повинна надаватись виключно адвокатурою. Тому не викликає сумніву те, що конституційна реформа зумовила потребу в реформуванні адвокатури як недержавного самоврядного інституту.

Чинна редакція Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» потребує сутнісних змін у частині організації та здійснення адвокатської діяльності, а також узгодження термінології та її змісту з новою редакцією ст. ст. 59 і 131–2 Конституції. Попри таку потребу, проєкт закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», який опубліковано на сайті Верховної Ради України, відкликано і знято з розгляду [16]. Такий стан речей не можна вважати задовільним, з огляду на вже трирічні очікування змін, які повинні підвищити якість надання правничої допомоги на рівні стандартів Конституції та відповідно до європейських цінностей юридичної допомоги.

Звернімо увагу, що хоч у нормі ст. 6 Конвенції формалізовано лише право на юридичну допомогу обвинуваченому у вчиненні кримінального правопорушення, практика Євросуду допускає розширене тлумачення цього положення. Так, у справі “Airey v. Ireland” Суд дійшов висновку, що ст. 6 може в деяких випадках створювати обов'язок для держави надавати допомогу юриста, коли вона необхідна для забезпечення реального доступу до правосуддя чи якщо юридичне представництво є обов'язковим згідно із внутрішнім правом деяких договірних сторін у визначених категоріях справ або внаслідок складності процесу чи самої справи [15, с. 34].

Варто констатувати, що колізії та суперечності залишаються не вирішеними не тільки в законі про адвокатуру. Низка інших законодавчих актів потребують якнайшвидших змін. Така ситуація негативно позначається на дотриманні Україною принципу правової визначеності, відповідно до якого обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустимі лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлюваних такими обмеженнями. Своєю чергою, правова визначеність належить до більш інтегрального принципу – верховенства права [17]. Тому розглянемо задекларовані проблеми на конкретних прикладах.

З огляду на те, що на практиці можуть бути ситуації, пов'язані з недоступністю адвокатських послуг для широких верств населення, розглянемо проблемні питання, пов'язані з наданням безоплатної юридичної допомоги. Гадаємо, що з нової редакції Конституції випливає вже не просто право «на безоплатну правову допомогу», а більш досконале, на думку авторів зазначених змін, право на безоплатну професійну правничу допомогу, тобто допомогу адвоката. Звісно, таке право повинно надаватись у випадках, передбачених законом. Але чи дійсно закони, які після конституційної реформи не зазнали істотних змін у цій частині, мають достатній правореалізаційний потенціал. Цим твердженням жодним чином не ставиться під сумнів пряма дія цього конституційного права. Проте не виключено, що недопрацювання на законодавчому рівні можуть негативно позначитися на його реалізації.

Регулювання безоплатної юридичної допомоги на сьогодні здійснюється Законом «Про безоплатну правову

допомогу», яким держава гарантує надання повністю або частково правової допомоги, без згадки про її професійний характер [18]. Привертає увагу також змістовна колізія, наявна у Кримінально-процесуальному кодексі України (далі – КПК) та Законі «Про прокуратуру» [19]. Так, згідно із цим Законом, до повноважень прокуратури в окремих випадках належить представництво інтересів громадянина. Аналогічне положення містить і ст. 36 КПК. Однак такі норми є колізійними щодо ст. 131–1 Конституції, яка передбачає можливим представництво прокуратурою лише інтересів держави в суді.

Цікаво, що в деяких випадках процесуальний закон передбачає обов'язкову участь захисника, незалежно від волі особи, права та законні інтереси якої мають представляти. Візьмемо для прикладу КПК, норми якого визначають обов'язок слідчого, прокурора чи суду забезпечити участь захисника у кримінальному провадженні у випадках, передбачених ст. ст. 49, 52 КПК (наприклад, якщо особа підозрюється у вчиненні особливо тяжкого злочину) [20]. Призначення захисника без наявності волі особи може розглядатись як обмеження права на захист. Це пов'язано з тим, що на відміну від деяких інших конвенційних прав, право на захист у практиці ЄСПЛ містить негативну складову частину – відмову від права.

Як свідчить тенденція розвитку прецедентної практики Євросуду, досліджуване право може обмежуватися, зокрема тоді, коли суддя в інтересах правосуддя вирішує, чи повинен він призначити особі адвоката за власною ініціативою. Вирішуючи питання про призначення особи адвоката, суддя має враховувати її побажання. Однак він може й не взяти їх до уваги, якщо є достатні та належні причини для висновку про те, що цього потребують інтереси правосуддя [21].

У цьому ключі звернімо увагу на інший аспект. Відмова від захисника в ситуаціях, де можливе здійснення самозахисту, повинна також відповідати європейським стандартам. На жаль, сучасна практика конституційного судочинства України ще не порушувала цього питання на фундаментальному рівні. Привертає увагу рішення у справі «Lazarenko vs. Ukraine», у якому Євросуд тлумачить право на відмову від гарантованих Конвенцією прав тією мірою, у якій вона дозволяється [22]. Передусім відмова

не повинна суперечити важливому суспільному інтересу і має бути встановлена у спосіб, що не допускає неоднозначності, та має супроводжуватися мінімальними гарантіями, сумірними з важливістю такої відмови.

Висновки. В умовах розвитку доктрини сучасного конституціоналізму зростає інтерес до питання представництва прав та законних інтересів особи в суді. Це зумовлено передусім постійним розвитком вітчизняного законодавства, внесенням відповідних змін до нормативно-правових актів і потребою забезпечення належної правової процедури для здійснення правосуддя. Положення міжнародних договорів закріплюють право особи на справедливий суд і захист у формі юридичної допомоги як один із його ключових елементів. Тут постає проблема розмежування термінів на позначення поняття юридичної допомоги, а саме колізії у вітчизняному законодавстві. Зокрема, поняття правової допомоги та професійної правничої допомоги.

У роботі зроблено спробу знайти визначення останнього, а саме як: можливість особи отримати високоякісні правничі послуги, які може забезпечити лише професійний адвокат, який пройшов спеціальну підготовку, а не будь-яка інша особа. Це логічно пояснюється тим фактом, що особа без належних юридичних знань не завжди здатна самостійно представити свої права та законні інтереси в суді. Тому з метою забезпечення процесуальних прав особи та з наміром вберегти її від отримання неякісних юридичних послуг законодавець змінює припис Основного закону й актів нижчої юридичної сили.

Звідси випливає, що обмеження представництва в суді видається правомірним, якщо воно здійснюється в інтересах правосуддя. Розглянувши питання термінологічного протиставлення понять «адвокат» і «фахівець у галузі права», можемо навіть зазначити, що не можна говорити про постійне явне порушення права на юридичну допомогу суто на підставі встановлення можливості представництва в судах лише особами, які отримали свідоцтво про право на зайняття адвокатською діяльністю. З одного боку, монополія адвокатів у частині захисту особи в суді не є позитивним явищем, але з іншого боку, така новела може посприяти підвищенню якості надання професійної правничої допомоги.

ЛІТЕРАТУРА

1. Савчин М. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму : монографія. Ужгород : РІК-У, 2018. 440 с.
2. Речицький В. Конституційне АБВ. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини»». 2016. С. 175.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 17.09.2019).
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Солдатова Геннадія Івановича щодо офіційного тлумачення положень ст. 59 Конституції України, ст. 44 Кримінально-процесуального кодексу України, ст. ст. 268, 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про право вільного вибору захисника).
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень ст. 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу), м. Київ, справа № 1–23/2009. 30 вересня 2009 р. № 23-рп/2009.
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Приватного малого підприємства – фірми «Максима» щодо офіційного тлумачення положень ч. 1 ст. 59 Конституції України, ч. 1 ст. 44 Господарського процесуального кодексу України (справа про відшкодування витрат на юридичні послуги у господарському судочинстві), м. Київ. 11 липня 2013 р. № 6-рп/2013. Справа № 1–4/2013.
7. Пояснювальна записка від 26 січня 2016 р. до Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57209 (дата звернення: 17.09.2019).
8. Гончаров В., Гудима Д., Рабінович П. Захист прав і правова допомога: проблеми конституційно-судової інтерпретації. *Юридичний вісник України*. 2013. № 13. С. 7.
9. Judgement in the Case of “Moldavska v. Ukraine” № 43464/18 ECHR. 14 May 2019. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-193900> (дата звернення: 17.09.2019).
10. Висновок Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам ст. ст. 157 і 158 Конституції України. м. Київ. 20 січня 2016 р. № 1-в/2016. Справа № 1–15/2016.
11. Окрема думка судді Конституційного Суду України Саса С.В. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам ст. ст. 157 і 158 Конституції України.
12. Скрипник А. Право на правову допомогу: трансформація в аспекті конституційно-правової реформи. *Вісник Конституційного Суду України*. 2017. № 1. С. 37. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/visnik_1-2017.pdf (дата звернення: 17.09.2019).

13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України та 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абз. 3, 4 п. 13 р. XV «Прикінцеві положення» Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та офіційного тлумачення положення ч. 3 ст. 11 Закону України «Про статус суддів» (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання). м. Київ. Справа № 1–21/2005. 11 жовтня 2005 р. № 8-рп/2005.

14. Judgement in the Case of “Zagorodniy v. Ukraine”. № 27004/06, ECHR. 24 November 2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_739 (дата звернення: 17.09.2019).

15. Гудима Д. Деякі проблеми реалізації права на правову допомогу у кримінальному провадженні (у світлі європейських стандартів). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 3 (78). С. 40.

16. Проект закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». *Законотворчість. Законопроекти*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64557 (дата звернення: 17.09.2019).

17. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абз. 8 п. 5 ч. 1 ст. 11 Закону України «Про міліцію» від 29 червня 2010 р. № 17-рп/2010.

18. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 2 червня 2011 р. № 3460–VII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17> (дата звернення: 09.06.2019).

19. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1697–VII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18> (дата звернення: 17.09.2019).

20. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон від 13 квітня 2012 р. № 4651–VI / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 17.09.2019).

21. Комюніке Секретаря Європейського суду з прав людини стосовно рішення у справі «Майзіт проти Росії» (“Mayzit v. Russia”).

22. Judgement in the Case of “Lazarenko v. Ukraine” № 22313/04, ECHR. 28 October 2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_688 (дата звернення: 17.09.2019).